

Віктор ДАВИДЮК

“ЯК ЩЕ НЕ БУЛО З ПОЧАТКУ СВІТА...”

(Світотворчі мотиви в житловому просторі
українців Полісся й Карпат)

“As There Was Nothing When the World Arose...”
(On World-Creative Motives in Habituated Space of
Polisian and carpathian Ukrainians).

Питання наявності чи відсутності в українській традиції космогонічних міфів відпало давно як остаточно з'ясоване. Для одних вони однозначно відсутні, бо звідки їм тут було взятися. Для інших – однозначно присутні, бо куди мали б подітися. На їх існуванні наполягали Микола Костомаров, пізніше Ксенофонт Сосенко, Степан Килимник, в найновіші часи Олена Таланчук. Мало хто з дослідників допускав автохтонне походження цих творів, частіше шукали їх джерела в близькосхідній традиції. На користь цього існувало дві обставини. Перша та, що космогонічні міфи, хоч і існують у майже незмінному вигляді у багатьох народів, до явищ раннього походження не належать. Відтак вбачати їх індоєвропейську генезу може видатися явним перебільшенням. Друга обставина та, що творцями світу в цих міфах постають птахи. Значення деміургів будь-які тварини успадковували через попереднє тотемічне маркування. Тотемами птахи, здебільшого великі, вважалися винятково в степових народів. Отже, реальним в умовах України можна припускати хіба індоєвропейське їхнє походження. Щоправда, артефакти космогонічних уявлень у більшості народів, як вважають дослідники, з'являються синхронно з класовою ієрархією. Відображенням такого трьохступеневого поділу часто вважають образ Світового дерева. На наш погляд, – помилково, бо в деяких китайських племен цей символ простежується ще в культурних шарах неоліту.

Українські космогонічні міфи зі світотворчими

мотивами представлені в колядках. У них світ за-сновують двоє, а частіше троє голубів, що сидять на яворі:

*Колись то було з початку світа,
Втоді не було неба ні землі,
Неба ні землі, нім синє море,
А серед моря та два дубочки.
Сіли-упали два голубойци.
Два голубойци на два дубочки,
Почали собі раду радити,
Раду радити і туркотати:
– Як ми маємо світ основати?*

М.Костомаров виявляє подібні мотиви у зендської та індійській міфологіях. Так, образи двох голубів у колядках про створення світу автор пояснює на основі порівняння двох загалом не дуже то схожих мотивів у цих міфологіях. Зендська міфологія подає образи двох дерев: одне – дерево життя і зцілення, друге – дерево з різним насінням. На вершині цього другого дерева сидить міфічний птах (сокіл), який з допомогою води розносить це насіння по цілому світові. В індійській міфології також є образ дерева, з якого беруть початок небо і земля, але в ній світ починається з любові. На дереві обнімаються два птахи, тобто голуби. Той з цих двох варіантів, де є два голуби, на думку М.Костомарова, старовинніший.

Дослідник звертає увагу на один із українських аналогічних міфів, що увійшов до складу колядки. В ньому теж двоє голубів. Однак ці вже зійшли на землю і мирно клюють пшеницю. Та й це не єдина зміна. Один із рядків пісенного тексту пояснює, що це не голуби, а ангели, які прилетіли, щоб побачити, чи люди живуть по правді:

*Пане господарю, на твоїм дворі
Ой два голуби пшениченьку дзюбають!
Хоче господар на їх стріляти;
Стали до его та й промовляти;
Господарю нашъ! Не бий же ти насъ.
Ми не голуби, ми єсть ангели,
Ми випитуємъ и виглядуємъ:
Що се діється на билимъ свити;
Чи теперъ все такъ, якъ колись було¹.*

¹Костомаров Н. Историческое значение южнорусского

М.Костомаров вважає, що образ голубів у колядці наповнений давнім міфологічним значенням і має язичницьку основу. Форм, притаманних християнству, він набув згодом. "Суть тут у тому, що в образі голубів виступають вищі мислячі істоти; але й голуби, котрі творять небо і землю, звичайно, означали або символічне зображення вищих істот, або ж їхнє знаряддя"².

Для початкового етапу розвитку фольклористики таке тлумачення може вважатися цілком прийнятним. Типологія світових образів про деміургів як самостійних творців, не підпорядкованих жодним вищим силам у вигляді богів і божеств не була ще достатньо вивчена, тому користали з того, що було під рукою. Найбільше сучасникам Костомарова не вистачало фольклорного матеріалу. Не відома була на той час і колядка, наведена на початку статті. За простою логікою космогонічного міфу, голуби як творці світу й самостійно мають право наглядати за тим, що вони сотворили. Більше того, можуть щоразу його засновувати спочатку, як тільки помітять якийсь безлад. Подібне щорічне оновлення передбачає буддистська міфологія, до речі, багатьма своїми елементами дуже близька до нашої дохристиянської віри. За цими уявленнями птахами-деміургами можуть поставати й душі померлих родичів, які оновлюють, тобто перезасновують цей світ спорадично.

У Миколи Костомарова зі символічним пошануванням предметів фізичного світу тісно пов'язаний догмат метаморфози, що став наслідком віри давніх людей про перехід душі померлого в дерево або птаха. "Я вважаю, – пише він, – що місце перебування мертвих – вся природа. Душі переходили в дерева і птахи і говорили до людини, або приймали свій попередній образ і з'являлися"³. В "Славянської міфології" вченого прикладів таких метаморфоз безліч, і всі вони виходять з міфопоетичного бачення світу людиною.

Для голубів, що є втіленням духів предків, а тому покликані здійснювати періодичне інспектування роду, їхня кількість не така й важлива. Те, з чим в одній колядці справляється двоє (вино-

сять з моря дрібний пісок, синій камінець і з цих двох першоелементів одним подувом творять чорну землю, студену водицю, зелену травицю – все це з піску, синєє небо, світле сонейко, ясен місячик і всі зіздойки – з каменю), в іншій роблять вже утрюх:

*Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А но лем було синєє море,
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
– Та спустимеся на дно до моря,
Та дістаниме дрібного піску,
Дрібний пісочок посієме ми:
Та нам ся стане чорна землиця,
Та дістаниме золотий камінь,
Золотий камінь посієме ми:
Та нам ся стане ясне небонько,
Ясне небонько, світле сонінько,
Світле сонвнько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні зіздойки*

Асоціативний зв'язок із предками український космогонічний міф виявляє там, де світотворчі мотиви переходять у добротворчі:

*Що-о ж там було з початка світа?
Не було нічо, єдна водонька.
На той водоньци – єдно дерево,
На тім дереві шовкове гніздо,
А в тім гніздоньку – три голубоньки,
– Не голубоньки – три ангелоньки,
Юж ся спустили в глибоке море,
В глибоке море на самоє дно,
Винесли з моря три пожитоньки.
Перший пожиток – возимо жито,
Другий пожиток – яру пшеничку,
Яру пшеничку – на проскіроньку.
Третій пожиток – зелену траву,
Зелену траву для худобоньки.*

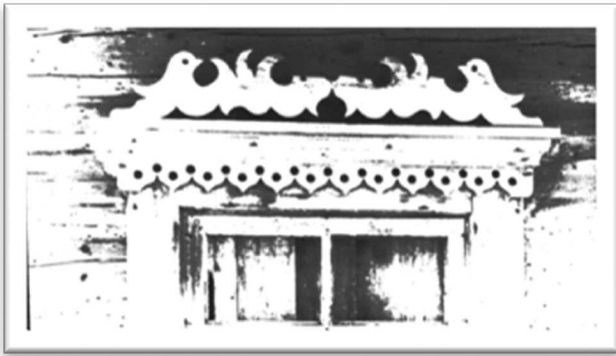
Попри помітне церковне нашарування на зміст цієї колядки світський світотворчий елемент бере в ній гору. Відтак припустити, що й самі подібні мотиви поширилися в українській традиції при

песенного народного творчества // Костомаров Н. Собр. соч. – Т. 21. – Кн. 8. – СПб., 1903. – С. 619.

²Там само. – С. 619.

³Там само. – С. 233.

посередництві церкви, було б нереально. На заваді цьому мав би стати її апокрифічний зміст. Вже сам мотив створення світу голубами церквою мало б сприйматися як богохульство. Та все ж подібні колядки в українській народній традиції – не рідкість. Щоправда, лише в географічних межах прикарпатських теренів. При тому, що вони майже в ідентичному вигляді існують в Індії, обставина більш, ніж дивна.

Мал. 1.

Більші обшири посідає мотив двох птахів у момент виконання ними своїх деміургічних функцій в декоративно-ужитковій традиції. Крім Карпат, нам доволі часто такі траплялися на Поліссі. На свою першу знахідку реалістичного відображення цього космогонічного міфу в дерев'яному різьбленні нам вдалося натрапити 1984 р. в с. Троянівці Маневицького р-ну, що на Західному Поліссі. Це був доволі пластичний і високохудожній зразок. Хата-пустка, вікно якої прикрашало це навершя, вгорі на одвірку вхідних дверей мала дату 1937 р. (мал. 1). Згодом у цьому ж селі було виявлено ще один зразок, новіший і грубший.

Мал. 2.

Зовні він скидався на відмальовку з попереднього, виконану крейдою чи вуглиною, а тому з явно зігрубленими формами (мал. 2). Однак заміри показали, що ширина вікон відрізняється істотно. Отже, новий творець малював відомий зразок поновому. Врешті-решт цей же мотив вдалося побачити й на бильці лави. Зовні він нагадував попередній, тільки, зрозуміло, був значно ширший і містив якісь додаткові елементи, які заповнювали решту бильця десь приблизно трьохметрової довжини. На запитання, що тут роблять ці голуби, господиня статечно відповіла: "Спокій у хати". Далі пояснила все детально. Коли діти шумлять, їх садовлять на лаву в рядок, щоб заспокоїлись. На лаві ставиться діжка, коли місяць хліб, щоб краще сходил. І на лаві кладуть мерців, щоб мали спокій, ідучи на вічний спочинок.

Сюжет про невгамовних мерців-покутників, які навідують родину і після смерті, в західній частині Полісся досить поширений. Тому оберегова функція зображення вже не викликала сумнівів. Здогад про це підтвердила та обставина, що фотографувати лаву привітна господиня відмовила навідріз. Люблять переповідати історії про померлих чоловіків, які після смерті ночами провідують своїх жінок, щоб утішити, також на Волині, Опіллі та Прикарпатті. Тут не тільки поширені мотиви про упирів, а й виявлені найдавніші пам'ятки протистояння їхнім діям. В археологічних шарах культури кулястих амфор виявлено поховання чоловіка з відтягнутими ступнями ніг. Череп, який знаходився поряд із кістяком, – свідчення того, що мрець був прибитий до землі осиковим кілком, як це практикувалося ще й у XIX ст.

Голуби як утілення Ладу (Космосу, Порядку, правильного стану речей), виявляється, вважалися такими, що можуть протистояти Безладу і вже самим своїм образом утілювати Лад і Спокій. Зрештою, ті ж функції, тільки вербальними засобами втілює й колядка. Предки, які за народними уявленнями, входять до хати під личиною колядників, приносять до неї мир, злагоду, щастя.

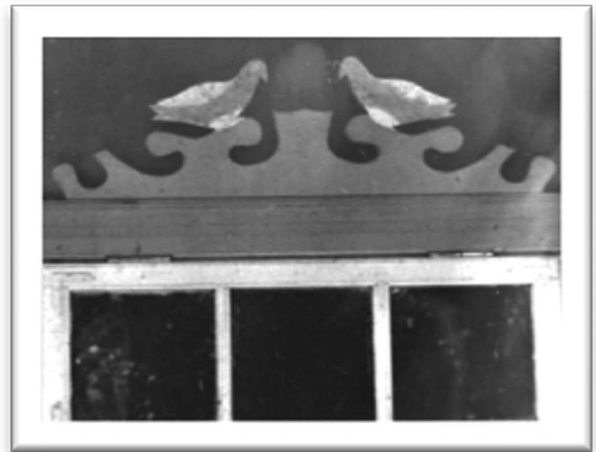
Проте на волинських хатах, попри поширення тут уявлень про неуспокоєних предків – упирів, світотворчий мотив з голубами нам не траплявся ні разу. Частіше в різних формах його доводилося бачити таки на Поліссі. Як у сусідніх

із Троянівкою селом – Градиськом та Новою Рудою (мал. 3-4), так і в дещо віддаленому Ставищі Камінь-Каширського р-ну (мал. 5) та літописному ятвязькому Нобелі, відвойованому колись Данилом Галицьким (мал. 6). З суто практичного боку, тобто з технологічного, відсутність його

тільки для оздоб. Що ж до Полісся і Карпат, то і там, і там збереглися традиції дерев'яної різьби – єдиної сфери народного мистецтва, де ці традиції могли передаватись. Адже втілення світотворчого міфу в просторі українського житла мало своє місце над вікнами. Надвіконні дерев'яні лиштви застосовували лише там, де цього матеріалу було надмір.

Мал. 3.

Мал. 5.

Мал. 4.

Мал. 6.

на Волині пояснюється просто. Там переважають в житлобудівництві саманні та каркасно-стовпові конструкції. Дерева бракує на найнеобхідніше, не

Спокійного існування цій версії не дає та обставина, що мотив світо творення в оздобленні віконних причілок на центральному та східно-

му Поліссі не простежується. Зате трапляється на Холмщині й Підляшші. Цілком спростовує її нещодавня знахідка з Карпат. У Порогах Богородчанського р-ну нам вдалося зафіксувати світотворчий мотив у жерстяному виробі – наверхі водостічної ринви (мал. 7). На ньому, як і на дерев'яних виробих увага деміургів сфокусована на об'єкт їхнього творення у вигляді нерозпуклої бруньки – вочевидь, зародкової потенції Світового дерева. Відростки у вигляді хвильок, подібні до тих, які спостерігаються в надвіконні зі Ставищ, знаходяться, як і в тому зображенні, назовні.

Мал. 7.

Отже, гіластичне оберегове значення голубів в життєвому просторі поліщуків та горян сумнівів уже не викликає. Питання лише в тому, коли і в складі яких міфів вони потрапили в ужиткове мистецтво цього населення. Апотропеїчна семантика присутня як деміургам-першотворцям, виплоду буддійської міфології, в ролі яких виступають голуби в індійському міфі та гуцульській колядці, так і в образі ангелів-охоронців, наглядчів порядку, функції яких сформувалися в міфології семітській і також присутні в гуцульській колядці (генетично чи секундарно – то вже інша проблема).

Не будучи глибоким знавцем християнської міфології, все ж доводиться висловити нехай обережний, але сумнів з приводу віддання перева-

ги саме християнській семантиці голубів-ангелів. Навіть невтаємниченому оку видається, що в цьому сюжеті багато народного, апокрифічного, що перечить християнському уявленню про створення світу. До того ж, чи могли так легко християнські мотиви потрапити до Індії. Більшість представників міграційної теорії дасть на це питання ствердну відповідь, зіславшись на походи Олександра Македонського чи навіть без елементарного знання історії на широку типологію цього сюжету в інших народів неарійського кола. Нам така, щоправда, не відома. Але в такому разі деміургами обов'язково постануть не голуби.

Контроверсійне питання: а чи могли індійські світотворчі міфи потрапити в Карпати й на західну частину Полісся? Хіба через шкільні підручники, що теж не дуже ймовірно. Спільну систему освіти населення Карпат і Західного Полісся мало ще в часи Речі Посполитої. За цих умов географія космогонічного мотиву, а відтак і створених на його основі фольклорних зразків, мала б бути дещо ширшою. Принаймні з ареалу його поширення не могли б випасти Поділля й Волинь.

Підстав для застосування теорії самозародження сюжетів в цьому випадку також майже нема. Антропологічна доктрина має шанси на утвердження лише на рівні реалізації певних причиново-наслідкових зв'язків у сюжетну колізію, тобто можлива хіба якась типологічна схожість. Якщо ж маємо повну відповідність, то сюжет може бути або запозичений, або ж успадкований генетично.

Історико-географічний метод спонукає вбачати причини формування ареалу поширення міфу про голубів-світотворців в індоєвропейській традиції, а формування локусу його найбільшої консервації на території України в традиціях тринецько-комарівської культури, за межі розселення племен якої в добу бронзи не виходить жоден із регіонів поширення міфу про голубів-світотворців у вербальному та зображальному вираженні. В цей час зв'язки між предками новочасних поліщуків, гуцулів, бойків, гіндусів, осетин, курдів були такими, які можуть триматися між близькими родичами.